

Civilization Boundaries
Цивилизационни граници

РАЗПАДАНЕ НА МНОГОНАЦИОНАЛНИТЕ ДЪРЖАВИ В СРЕДНА И ИЗТОЧНА ЕВРОПА ПРЕЗ 90-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК. ПРИЧИНИ И ПОСЛЕДИЦИ (АКАДЕМИЧНО СЛОВО)¹⁾

Ян Рихлик

Карлов университет – Прага

Резюме. В статията са проследени някои от събитията в двете големи многонационални империи в Европа през XIX в. – Руската и Хабсбургската. Анализирани са процесите, които протичат в Чехословакия, Кралството на сърби, хървати и словенци и Полша още след разпадането на Австро-Унгария, както и случилото се след 1989 г. в многонационалните държави в Централна и Източна Европа.

Keywords: multinational empires, Czechoslovakia, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Poland

Словашкият етнолингвист Вилиам Мрушкович²⁾ изброява 109 етнически единици в Европа, от които около 60 са оформени вече като съвременни нации. Смята се, че в целия свят подобни етнически единици са най-малко 6000. Точният им брой не е възможно да се установи, защото тези единици не са постоянни – едни изчезват, а други се появяват, смесват се и се делят. От всяка такава етническа общност може при благоприятни условия да стане един ден осъзната нация. А всяка осъзната нация, след като нейните културни нужди са осъществени, се стреми да си създаде собствена национална държава, в която желае да събере всички сънародници, или по-точно: всички хора, смятани съгласно съответната национална програма за сънародници.

Трудно, разбира се, можем да си представим 6000 държави и държавички на нашата планета. Конфликтите между тях за смесените етнически територии биха довели със сигурност до една световна война с катастрофални последици. Ние не знаем защо една етническа общност започва да се развива в посока към нацията, а друга – не. Ние не сме способни да стопираме този процес, ако вече е започнал, и освен това нашите възможности за регулирането му са твърде ограничени. И щом не можем да спрем протичащите етнически процеси, обикновено не можем да спрем и етническите

конфликти, свързани с тях. Можем обаче да наблюдаваме тези процеси и запознавайки се с тях, да се опитаме да намалим негативните последици. Създаването и разпадането на три многонационални държави в Средна и Източна Европа, което имаме възможността да наблюдаваме през XX век, ни даде много полезен материал в това отношение.

По-голямата част от европейските народи се формират като нации не в собствена национална държава, а рамките на различни мултиетнически династични държави, които през XIX век се превръщат в многонационални. До края на Първата световна война в Европа съществуват три такива мощни многонационални империи: Османската, Руската и Хабсбургската. Османската империя оставям настрана, тъй като постепенната трансформация на една теократична империя в национална държава не е характерна за европейските националнотворчески процеси през XX в. Царска Русия, от друга страна, показва едно от възможните решения на сложните национални проблеми в многонационалната империя. През XIX в. руските власти правят опит да наложат на своите поданици руската държавна идея, свързана с традициите на православие и руската култура. На практика това означава русифициране на неруското население, като определени изключения представляват финландците и – поне до 1863 г. – поляците, което има своите политически причини. Този опит завършва като цяло с неуспех – вярно е, че част от неруското славянско население приема руска идентичност, но споменатият опит води на практика до обратното – до съпротива срещу руската национална и държавна идея, което ясно се вижда през Първата световна война.

Хабсбургската империя представлява като цяло след австроунгарското изравняване, т.е. след 1867 г., смесен тип. В източната, унгарската част, унгарците се опитват да асимилират неунгарското население и да превърнат Унгария в национална държава по образеца на Франция, т.е. въвеждат по принцип същите методи, както царска Русия. Но в западната, австрийската част, се въвежда друг модел. Австрия се декларира открито като многонационална държава, в която няма определена държавнотворческа нация и следователно няма и малцинства (тъй като не може да има малцинство там, където няма болшинство). Австрия даже *de iure* няма държавен език, а само служебни езици, употребявани в отделните провинции – макар че, разбира се, на практика като *lingua franca* служи немският, езикът на двора, императора и столицата. Член 19 на австрийската конституция от 21 декември 1867 г. заявява, че всички народи в империята и техните езици са равноправни и равностойни (*gleichberechtigt*), както и че всеки народ има правото сам да развива собствената си училищна система. Поради това народите в Австрия се развиват свободно и през XIX век там се формират съвременните нации, които не се различават по нищо от нациите в

Западна Европа – с изключение на факта, че нямат собствени национални държави. Австрийските нации не разрушават Австрия поради това, че са били потискани в нея, а тъкмо обратното – поради това, че са стигнали – с помощта на самата Австрия – до момента, когато рамките на многонационалната държава са им станали вече тесни. Трябва да се добави още, че въпреки всеобщото мнение икономическият фактор в случая не играе основна роля. За чешката и словашката буржоазия например създаването на Чехословакия не предлага никаква икономическа изгода, а тъкмо обратното – представлява категорично загуба, тъй като се губят пазари.

Политиците, събрали се във Версай през 1919 г., приемат следната опростена формула: старата монархия е, първо, недемократична и второ – национално несправедлива, а затова и нестабилна. Новите държави наследнички ще бъдат демократични и национални и поради това ще бъдат стабилни. Разбира се, съглашенските политици добре осъзнават, че създаването на тези нови национални държави ще доведе до появата на големи национални малцинства, откъснати благодарение на новите политически граници от собствените си национални държави. Тяхната илюзия се състои в това, че ако на малцинствата се гарантират малцинствени права, те ще се успокоят и ще приемат статуквото *status quo*. Версайското решение на националните въпроси обаче още от самото начало включва няколко основни грешки.

На първо място, новите държави – наследнички на Австро-Унгария, като Полша, Чехословакия, Югославия, се декларират като национални държави, но всъщност са само малки копия на несъществуващата вече Хабсбургска монархия. Всички нови държави притежават големи и силни национални малцинства, при това недоволни от факта, че не могат да живеят в собствената си национална държава, намираща се оттатък границата. Малцинствените права, гарантирани със специални договори в повечето държави, като Полша, Кралството на СХС, Румъния и Гърция, не се спазват и Полша например откровено денонсира през 1934 г. договора. Но даже и Чехословакия, която спазва договорите си и даже с вътрешното си законодателство разширява правата на малцинствата, не е в състояние да удовлетвори и немското, и полското, и унгарското население – ясно е например, че поляците в областта около гр. Тешин, които представляват там автохтонно население, нямат никаква причина да живеят в Чехословакия, след като биха могли да живеят в собствената си национална държава, т.е. Полша.

На второ място, Чехословакия и Кралството на СХС, от 1929 г. – Югославия, всъщност не биха могли да бъдат определени като национални държави, даже и без малцинствените си проблеми, тъй като са създадени върху измислените идеологии на чехословакизма и югославизма. В Чехословакия чехите и

словаците са смятани за единна чехословашка нация, ползваща два варианта на един и същ език, също както в Югославия пък сърбите, хърватите и словенците са смятани – особено по време на кралската диктатура след 1929 г. – за единна югославска нация. И двете държавни идеологии надценяват и преувеличават ролята на езика при формирането на националната идентичност. Но в случая езикът всъщност не е толкова важен: и в Европа, и в света познаваме много народи, които си служат с подобни, взаимно разбираеми езици или даже с един и същ език, и въпреки това безспорно са различни един от друг, тъй като са имали различна историческа съдба и съответно имат и различно национално съзнание. Езиковата близост не е достатъчно основание да се съединяват осъзнати и вече окончателно оформени нации, каквито през 1918 година вече са чехите и словаците или респективно – сърбите, хърватите и словенците. За словаците например е трудно да приемат чешката история и свързаната с нея чешка държавна традиция и идея като собствени, при положение че никога не са живели в границите на старата чешка държава. От друга страна, хърватската държавност е също толкова древна, колкото и сръбската. Трудно биха могли следователно хърватите да приемат новата държава, построена просто като разширена сръбска държава. Същия проблем можем да видим и в междувоенна Полша. Какво отношение би могло да има украинското население към полската държава, след като тя, естествено, е възродена на базата на полската държавна традиция, която е чужда за украинците?

На трето място, политите надценяват и ролята на демократичната система. Особено в чешката и словашката история често се представя аргументът, че Чехословакия остава в междувоенния период единствената демократична държава в Средна Европа и че именно демокрацията е базата, която би трябвало да обединява всички народи на младата република. Но демокрацията не може да играе такава роля: защо един поляк или словак да живеят в демократична Чехословакия, а не в демократична Полша или Словакия? В края на тридесетте години, преди Втората световна война, Чехословакия наистина остава последната и единствена демократична държава в региона, но в началото на междувоенния период нейните съседи не са по-малко демократични. Вярно е, че Чехословакия, Полша и Югославия са унищожени най-вече в резултат на агресията на нацистка Германия на Адолф Хитлер (в случая на Полша – и с помощта на СССР), която използва вътрешните им национални противоречия. Но това не означава, че трите държави биха успели да разрешат националните си проблеми и че в една по-дълга времева перспектива например не биха се разпаднали и без Хитлер.

В Русия още Февруарската революция от 1917 г. довежда до постепенното разпадане на империята. Съветските болшевики, които завземат властта през есента на същата година, смятат, че знаят и имат решение на националния въпрос.

Според комунистите националните противоречия са единствено продукт на капитализма, така че с премахването му и с победата на социализма те ще изчезнат от само себе си. Комунистите предлагат и ново решение на националните проблеми на Русия – създаването на Съветския съюз като световна федерация на съветските социалистически републики. И наистина, според първия проект СССР е трябвало да бъде световна федерация, а не федерация на нациите на някогашната царска Русия. Но скоро става ясно, че отделните нации на бившата царска Русия не желаят да живеят в подобен съюз, правилно смятан както от самите руснаци, така и от другите, неруски народи в СССР, а също и от външния свят, просто за нова форма на старата Русия. Още през 1917 г. се отцепват финландците, през 1918 г. – литовците, латвийците, естонците, а независимост провъзгласяват украинците, белорусите, грузинците и азербайджанците. Тъкмо затова укрепилата се вече съветска власт забравя паролата за правата на народите на самоопределение и със сила привлича отцепените нации обратно: най-напред украинците, белорусите, грузинците и азербайджанците, а през 1940 г. – и балтийските нации. Финландците се спасяват от подобна съдба само поради тримесечната си съпротива по време на т.нар. „зимна война“ от 1939 – 1940 г. Разбира се, населението на присъединените територии, без оглед на социалната или класовата си принадлежност, не чувства никакви симпатии към съветската държава, което ясно се вижда през 1941 г., когато масово бяга от Червената армия и приема германския вермахт не като окупатор, а като освободител. Даже фактът, че по-голямата му част много скоро ще се окаже разочарована от германските освободители, не променя отрицателното отношение към СССР след войната.

Събитията по време на Втората световна война, а и след нея, показват, че федерация от съветски тип не е способна да решава националните проблеми. В режима от съветски тип федерацията винаги е само формална. Комунистическата диктатура е построена върху принципа на така наречения демократически централизъм, т.е. върху пирамидална структура на властта, в която по-ниските равнища на властта са подчинени на по-високите. Но подобна военна организация на практика е противоположна на принципа на федерацията, която предполага силна децентрализация и автономни действия на отделните федерални части, без да могат федералните органи да се намесват. Резултат от т. нар. социалистическа федерация е фактът, че независимо от националния състав на партийните и държавните органи, политическите решения винаги се взимат в центъра на федерацията, от политбюро на партията, която остава единна. Отделните части на федерацията не могат да решават своите проблеми самостоятелно и поради това гражданите, принадлежащи към съответните нации, се смятат подчинени на най-силната нация, тъй като по принцип в нейната столица е центърът

на политическата власт. Затова и в СССР руснаците приемат целия съюз за своя държава. В техните очи СССР е просто разширена Русия, а също така отвън СССР е смятан за Русия, както и всички нейни граждани за руснаци. Естествено, за неруснаците това е неприемливо и даже обидно, защото по този начин се подценява тяхната култура и идентичност.

Съветският модел на федерация е наложен след войната най-напред в Югославия, а след 1968 г. – и в Чехословакия, макар че и в двете страни едновременно се възприема и идеята за близостта на съставлящите федерацията народи. Проблемът обаче е до голяма степен същият както в СССР. Чехите нямат проблем да възприемат цяла Чехословакия като своя национална държава, която обаче за тях е по-скоро разширена на изток чешка държава, а и в чужбина Чехословакия е смятана просто за Чехия. Това, разбира се, дразни много словаците, които при това се идентифицират на първо място със Словакия, а не с Чехословакия като цяло. По същия начин и в Югославия сърбите, а до определена степен и черногорците, нямат проблем да се идентифицират като югославяни. Тук обаче се срещаме и с един общ проблем на многонационалните държави, който не е свързан вече по никакъв начин с комунистическия режим – ние сме свикнали да възприемаме света на принципа „една държава – една нация“, и то обикновено така, че всяка държава за нас е национална държава на доминиращия етнос. Останалите народи стават някак „невидими“ и затова, както е в случая с Югославия, те просто „изчезват“ при поглед отвън. Това изобщо не е проблем само на страните от Източна Европа. В целия свят и днес хората говорят за Англия, имайки предвид Великобритания, а ако някой от вас, уважаеми дами и господа, утре пътува за Барселона, той вероятно ще каже, че пътува за Испания.

Рухването на комунистическата система в Източна Европа през 1989 г. събуди много надежди. Тази „чудесна година“ – *annus mirabilis* – беше възприета от много хора в Източна Европа като начало на новия век, в който най-после ще дойде „раят на земята“, лелеян винаги от човечеството. Разбира се, че това се оказаха просто илюзии: никакъв „рай“ никога не е имало, няма и няма да има. След 1989 г. стана ясно, че на многонационалните държави в Източна Европа им липсва обща идея, която би могла да обедини техните народи. Такава идея обаче трудно би могла да бъде намерена: какво в бившия СССР би могло да свързва един естонец с един узбек или един украинец с един казах? Какво общо имат те помежду си? Какво в бивша Югославия свързваше един словенец с един сърбин или сърбина – с албанец? Отговорът е ясен – нищо. Даже в Чехословакия, където отношенията между чехи и словаки никога не са били враждебни, се видя, че няма никаква идея, която би могла да обедини двете иначе толкова близки нации. И в СССР, и в Югославия, и в Чехословакия стана ясно, че рамките на федерацията са

станали много тесни за нациите, които вече не смятат многонационалната държава за своя. Последствията от това са, че отделните федерални национални републики започнаха да искат все повече и повече права. От гледна точка на тяхното население не федерацията, не федералната държава като цяло, а единствено собствената република би могла да се смята за своя, затова и федералните органи представляват нещо чуждо, нещо вредно. По този начин автономията постепенно, но непрекъснато се разширява, докато накрая федералните органи не решават вече нищо, макар същевременно да си носят отговорностите по отношение на външния свят. В крайна сметка федерацията се разпада, най-напред *defacto* и след това и *de iure*.

В крайна сметка трябва да се запитаме: неизбежен ли е процесът на разпад на многонационалните държави, или има възможност той да бъде стопиран?

На първо място, трябва да кажем, че в историята не съществуват неизбежни процеси. Историята – това е дейността на хората, а хората действат свободно. Разбира се, върху техните действия винаги упражняват влияние различни фактори, които често можем да определим и съответно можем да кажем, че един или друг вариант на бъдещ развой на събитията е по-вероятен. В този смисъл и разпадането на многонационалните държави не е неизбежно, но все пак е много вероятно. Като цяло, за многонационалните държави можем да кажем следното: всички подобни държави са и ще бъдат относително нестабилни, ако съществуват като федерации или ако по-малките нации притежават само автономия. Съхраняването им изисква постоянно балансиране, което никога не приключва и налице са все по-нови и нови компромиси. Трайното, или по-скоро дългот, им съществуване (тъй като в историята няма нищо трайно) е възможно единствено при условие, че населението като цяло смята съществуването на общата държава като *conditio sine qua non*, с други думи – ако смята не само своята национална част на федерацията, а цялата федерация за собствената си държава, за която носи отговорност. Или с други думи – ако се създаде съвсем нова политическа нация, макар и съставена от няколко народа, т.е. нещо подобно на онова, с което се срещаме в Швейцария. То обаче се нуждае от мощна обединяваща идея, а не само от празни декларации за сътрудничество. В Европа имаме – поне на теория – идея за европейско обединение, но все още не сме измислили нищо, което би могло да послужи например като идея за обединяване на валонците и фламандците в Белгия. Така че най-вероятно няма да бъдем в състояние да спрем процеса на по-нататъшно разпадане на многонационалните държави. Трябва да се добави, че този процес на разпад изобщо не пречи на процеса на европейска интеграция и на разширяване на Евросъюза.

От разпадането на многонационалните държави в Средна и Източна

Европа научихме обаче и нещо друго – стана ясно, че разпадането на съществуващите многонационални държави не бива да се смята за някаква трагедия. През 1991 и 1992 г. бях съветник на тогавашния чешки министър-председател Петър Питхарт и участвах като експерт в подготовката на преговорите между чехи и словаци, довели накрая до мирното разделяне на Чехословашката република. Показателно е, че днес отношенията между двете републики, а аз имам чест да бъда гражданин и на двете, са отлични. Затова съм убеден, че самото заличаване на една многонационална държава, ако това стане по договор и по мирен начин, както стана в случая с Чехословакия през 1992 г., може дори да стабилизира положението в съответния регион. Казано с други думи, държавите идват и си отиват, създават се и се разпадат и никои държави няма да съществуват вечно. След като беше редно да се разпадне Австро-Унгария през 1918 г., няма повод да смятаме за трагедия, че вече не съществуват СССР, Чехословакия и Югославия, също както няма да е фатално, ако един ден има независима Шотландия или Фламандия, Каталония, Бискай.

БЕЛЕЖКИ

1. Тържествено слово, произнесено в Аулата на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (5 ноември 2014 г.), по повод удостояването на проф. Ян Рихлик с почетното звание „Доктор хонорис кауза“.
2. Mruskovic, V. *Europa jazykov a narodov na prahu tretieho tisicrocia*. Martin: Matica slovenska, 2008, s. 443 – 444.

THE COLLAPSE OF THE MULTINATIONAL STATES IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE IN THE 90S OF XX CENTURY. CAUSES AND CONSEQUENCES

Abstract. The article presents some of the events that happened in the two biggest multinational empires in Europe in the 19th century – the Russian and the Habsburg. The processes in Czechoslovakia, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and Poland after the collapse of Austria-Hungary are being analyzed.

✉ **Prof. Yan Rychlik**
Charles University in Prague
Ovocný trh 3-5
116 36 Prague 1, Czech Republic
E-mail: rychlik@email.cz